

1. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

УДК 330.8

Проф. С.Д. Дзюбик, д-р екон. наук – УАДУ
при Президентіві України

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Проаналізовано стан викладання економічних дисциплін у ВНЗ України. Обґрунтовано необхідність побудови навчальних програм з економічної теорії на основі досягнень сучасної світової економічної теорії.

Ключові слова: політична економія, економікс, економічна теорія.

Prof. Dr. S.D. Dziubyk

Modern approaches to economic science studies

The author analyses of the teaching of economics in the universities of Ukraine. He substantiates necessity construction of economic theory educational programs on the basis of modern world economics.

Key words: political economy, economics, economic theory.

Актуальність проблеми викладання економічних дисциплін викликана тим, що сьогодні ще немає єдиного підходу до її трактування. Аналіз навчально-методичної і наукової літератури, а також навчальних програм, показує, що нині щодо змістовної частини викладання економічних дисциплін у вищих навчальних закладах є такі напрями:

- продовження викладання марксистсько-ленінської політичної економії з намаганням пристосувати її до ринкової економіки;
- здійснення переходу до розкриття змісту "Економіксу", тобто економічної теорії, яка розроблена західними, головним чином, американськими економістами;
- комбінування марксистської політичної економії з західними економічними школами. Тут здебільшого спочатку розкривається зміст основних положень марксистської політекономії і опісля дається короткий виклад теорій західних економістів;
- за основу взятий зміст "Економіксу" з намаганням тісно чи іншою мірою адаптувати його основні положення до сучасних українських економічних умов.

Яскравим прикладом продовження викладання економічної теорії в світлі марксистсько-ленінської політичної економії є наукові праці та навчально-методичні посібники, підготовлені відомими економістами, докторами економічних наук, професорами С. Мочерним, О. Гошем та ін. Цей підхід знайшов своє відображення навіть у першій українській енциклопедії, на прикладі якої ми й проілюструємо його. В ній чимало економічних категорій розкривається у світлі тільки однієї економічної школи, що свідчить про те,

що ще чимало українських економістів не позбулися тяжіння до викладу понятійного апарату тільки з позицій теорії трудової вартості.

Незважаючи на те, що ця теорія займає в історичному плані чільне місце серед різних економічних шкіл, – це аж ніяк не свідчить про доцільність подання її в енциклопедії як основної, вихідної, передуючої, тобто спочатку ряд визначень економічних категорій викладаються в марксистській інтерпретації, а після цього розкриття, правда не завжди без критичного огляду – й поглядів представників інших економічних шкіл. Так, вартість товару визначається як "уречевлена в товарі суспільно-необхідна праця товаровиробників та виробничі відносини між ними..." [1, ст. 165]; величина вартості – як "кількість витраченої праці" [1, ст. 167]; гроші – як "особливий товар, який є загальним еквівалентом (рівноцінністю) при обміні товарів, їхньою формою вартості" [1, ст. 27] тощо.

Чимало економічних категорій і понять розкриваються з класово-партійних позицій, хоча у вступі до рецензованої праці наголошується, що вона "позбавлена світоглядної заангажованості, апологетизму щодо будь-якої суспільно-політичної, економічної доктрини". Так, капітал подається як "сукупність виробничих відносин капіталістичного способу виробництва, за яких засоби праці, певні матеріальні блага, гроші, об'єкти інтелектуальної власності та різні види цінних паперів тощо є знаряддям експлуатації, привласнення частини чужої неоплаченої праці" [1, ст. 719]. Історична тенденція капіталістичного нагромадження – як об'єктивно неминучий процес загибелі капіталістичного способу виробництва, спричинений перетворенням капіталізму на гальмо розвитку продуктивних сил..." [1, ст. 708]. Додаткова вартість – як "вартість додаткового продукту, створеного найманими працівниками, яка повністю привласнювалася капіталістами..." [1, ст. 357]. Земельна рента – як "нетрудовий тип приватної власності на засоби виробництва, спершу в становленні на землю, а пізніше й на інші засоби виробництва трудового походження" [1, ст. 595]. Капіталізм – як "економічна система, що базується на соціально-економічній відчуженості основної маси працівників від більшості об'єктів власності..." [1, ст. 731]. Імперіалізм – як "економічна система на вищій стадії капіталізму" [1, ст. 627]. Державний капітал – як "специфічна підсистема заснована на експлуатації виробничих відносин..." [1, ст. 322]. Економічна роль держави – як така, що призначена "для впорядкування міжкласових відносин, подолання опору пригноблених верств населення і експлуатації їх класу..." [1, ст. 440]. Аналогічні підходи можна значно продовжити. Немає потреби доводити, що сучасна світова економічна наука вкладає у весь цей понятійний апарат зовсім інший зміст.

З цих же позицій розглядаються й окремі економічні закони. Так, закон нерівномірності економічного розвитку визначається як "специфічний економічний закон капіталістичного способу виробництва, який відображав внутрішньо необхідні, сталі й істотні зв'язки між загальним поступальним розвитком підприємств, галузей, сфер економіки, країн та регіонів світового господарства..." [1, ст. 556]. Аналогічні підходи спостерігаються і при розгляді "закону адекватності виробничих відносин рівню й характеру продук-

тивних сил" [1, ст. 534-536]; "закону капіталістичного нагромадження" [1, ст. 551]; "закону монополізації виробництва" [1, ст. 554-555]; закону "одержавлення економіки" [1, ст. 557]; закону "середнього прибутку" [1, ст. 565]; закону "спадної родючості ґрунту" [1, ст. 568] та ін.

Окремі економічні положення не стільки аналізуються, як критикуються з марксистсько-ленінських позицій. Так з'ясовуючи складові концепції "Народного капіталізму" ("розсіювання власності", "революція управляючих" і "революція в доходах"), вказується, що вони "не відповідають реаліям дійсності в переважній більшості розвинутих країн світу" [II, ст. 62]. А сама концепція "народного капіталізму" щодо управлінської революції розглядається як така, що "не свідчить про перехід реального контролю до найманих управляючих, позбавлених власності, оскільки вищі менеджери привласнюють значну частину корпоративної власності і самі стають крупними капіталістами нового типу" [II, ст. 62]. Критикуючи теорію "витрат виробництва", вказується, що "хибною є думка про створення кожним чинником виробництва (в т.ч., засобами праці, землею) вартості" [1, ст. 538]. Розглядаючи "Економікс" як економічну науку вказується, що в Е. замість аналізу економічних відносин між людьми з приводу привласнення певних об'єктів власності, досліджуються відносини людини і цих об'єктів, що значною мірою позбавляє Е. ознак теорії" [1, ст. 410].

Важко погодитися із аргументацією щодо відмінності між економічною теорією та політичною економією, яка передусім, виводиться із ролі держави в економіці. В енциклопедії наголошується, що "визнання чи невідання ролі держави в економіці є першою відмінністю політичної економії від економічної теорії, представленої в "Економікс" [1, ст. 213]. Проблема співвідношення між функціями, покладеними на державу, з одного боку, і на ринок – з іншого, сьогодні дійсно є не тільки актуальною у теоретичному і практичному плані, але й надзвичайно складною і дискусійною не тільки серед представників різних економічних шкіл (наприклад, монетаристами та кейнсіанцями), але й серед урядів окремих країн та різних політичних партій та рухів всередині будь-якої країни. Але чи є – це підставою для того, щоб віднести тільки економічну школу монетаристів, які акцент роблять на ринок як саморегулюючий механізм, до "Економікса" або економічної теорії, а економічну школу кейнсіанців, які є значно більшими прихильниками активної участі держави в регулюванні соціально-економічними процесами, до політичної економії. Вважаємо, що для цього немає жодних підстав.

Прихильники теорії трудової вартості вважають, що перехід від вивчення у вищих навчальних закладах марксистської політичної економії до економічної теорії західних економістів є кроком від науковості до кон'юнктурності. Ця думка знайшла своє відображення у статті відомого українського вченого економіста, автора багатьох наукових праць і навчальних посібників С. Мочерного, про що свідчить і сама її назва [5, ст. 100]. А для аргументації своїх поглядів указується на основні відмінності економічної теорії, втіленої в "Економіксі", від політичної економії.

Однак, треба мати на увазі, що в економічній літературі крім термінів "політична економія" і "Економікс" вживаються і "економічна теорія", "аналітична економіка", "економіка". На наш погляд, істотної різниці між ними нема. Якщо вона існує, то проявляється не стільки у самому змісті, як в акцентах, які ми робимо, користуючись тією чи іншою термінологією. Скажімо, коли вживаємо термін "політична економія", то – це зобов'язує нас повніше пов'язувати економічні проблеми з економічною політикою, хоча незалежно від усіх вказаних назв у кожній із них цей зв'язок тією чи іншою мірою існує. Американські автори пов'язують чи ілюструють теоретичні положення з економічною політикою і практичною діяльністю США, німецькі – з німецькою, англійські – з англійською тощо. Знайти сьогодні наукові праці або навчальні посібники вітчизняних чи зарубіжних авторів, в яких сферою вивчення була б тільки чиста теорія, практично неможливо.

Різницю між політичною економією і економічною теорією прихильники "трудої теорії" вартості, перш за все, бачать у ступені участі держави в управлінні економічними процесами, посиляючись при цьому на вислови відомих економістів різних періодів. Проблема співвідношення між функціями, покладеними на державу, з одного боку, і на ринок – з іншого, сьогодні дійсно є не тільки актуальною у теоретичному і практичному плані, але й надзвичайно складною і дискусійною не тільки серед представників різних економічних шкіл (наприклад, монетаристами та кейнсіанцями), але й серед урядів окремих країн та різних політичних партій та рухів в середині будь-якої країни. Але чи є це підставою для того, щоб віднести тільки економічну школу монетаристів, які акцент роблять на ринок як саморегулюючий механізм, до "Економікса" або економічної теорії, а економічну школу кейнсіанців, які є значно більшими прихильниками активної участі держави в регулюванні соціально-економічними процесами, до політичної економії. Вважаємо, що для цього немає жодних підстав.

Недоцільним є також пошук різниці між економічною теорією та політичною економією у відмінності між економічними відносинами і виробничими відносинами. Цій проблемі радянські економісти свого часу приділяли надто велику увагу, як і різниці між техніко-економічними та організаційно-економічними відносинами, між основним і головним в економічній системі соціалізму тощо. Але здебільшого ці положення були надмірно затеоретизовані і часто мали демагогічний характер. Вертатись до них сьогодні навряд чи доцільно. Хіба намагання знайти різницю між економічними та виробничими відносинами, та ще посиляючись при цьому на внесок в пошуках цієї різниці В. Леніна, сприяє збагаченню вітчизняної економічної науки або поліпшенню практики управління народногосподарськими процесами? Чи не краще вивчити, проаналізувати сучасні досягнення світової економічної науки, яка протягом століть розвивалась разом з ринковою системою господарювання, та адаптувати її до специфічних умов нашого українського сьогодення? Цим ми змогли б принести більшу користь економічній практиці України і внести свій певний вклад у розвиток вітчизняної економічної науки.

Безпідставним є і твердження про те, що "відмінністю між політичною економією та Економізмом є те, що перша досліджує передусім, сутнісні зв'язки економічних явищ і процесів, а друга – поверхові, зовнішні" [4, ст. 87]. Свою позицію автор обґрунтовує за допомогою марксистської теорії вартості. Але хіба співвідношення між попитом і пропозицією відображає тільки поверхові, зовнішні явища і в ньому відсутні істотні зв'язки? Насправді, якщо на кривій попиту відображена гранична корисність життєвих благ, то на кривій пропозиції відображені всі витрати виробництва, в тому числі і затрати суспільної праці, тобто за К. Марксом – і їх вартість. Слушно з цього приводу зауважив видатний український економіст Туган-Барановський, що як не можна розрізати тканину тільки одним лезом ножиць, так і не можна пояснити суть ринкової ціни за допомогою тільки вартості або граничної корисності.

Важко погодитись з категоричним твердженням, що "важливою відмінністю між двома науками є те, що політична економія досліджує причинно-наслідкові зв'язки в економічних явищах і процесах, а "Економізм" тільки фіксує певні висновки і узагальнення без з'ясування їх причин" [4, ст. 86-87]. Насправді, західні економісти не тільки визнають причинно-наслідкову проблему, але й справедливо вважають, що "аналіз причини і наслідку в аналітичній економії є нелегкою справою" [2, ст. 16]. Особливу обережність, на їх погляд, треба проявити перш ніж твердити, що коли подія А передуює події В, то А є причиною В. Адже це твердження може бути помилковим, оскільки не завжди "після цього, означає внаслідок цього" [6, ст. 17]. Це стосується і взаємозалежності, коли, наприклад, збільшується Х, збільшується також У. Проте – це не обов'язково означає, що Х є причиною збільшення У. Зв'язок тут може бути випадковим або зумовленим деяким іншим чинником Z, що не включений в аналіз [2, ст. 17].

Важко погодитись також, що важливою відмінністю між політичною економією та "Економізмом" є те, що перша вивчає виробничі відносини між людьми з точки зору виробництва і привласнення економічних благ, а друга – індивідуальне відношення до речі [4, ст. 88]. Хіба в сучасній економічній теорії не знаходять відображення відносини, наприклад, між підприємцями і найманими робітниками, або між працівниками фірм, банків і сімейних господарств? І невже вони не відображають відносин з приводу виробництва і привласнення економічних благ?

Це стосується і положення про те, що "Економізм" проповідує індивідуалізм, стоїть на принципах атомізації суспільства... відкидаючи при цьому колективні цінності, які в сучасних умовах у більшості розвинутих країн світу є домінуючими" [4, ст. 88]. Фактично, в усіх наукових працях і підручниках з економічної теорії ("Економікс") постійно наголошується, що при розв'язанні будь-якої економічної проблеми беруть участь не тільки індивіди, а й окремі колективи і навіть суспільство в цілому. У підручнику Макконнелла і Брю, наприклад, прямо наголошується, що проблеми аналітичної економії "звичайно вивчають не з індивідуальної, а з суспільної точки зору. Виробництво, обмін та споживання товарів і послуг розглядають в ній не з позицій банківського рахунку окремої особи, а з позицій суспільства в цілому" [4, ст. 9].

Представники трудової теорії вартості також критично ставляться до того, що на відміну від політичної економії "Економікс" надмірно переповнений "графіками, схемами, математичними формулами, еkleктично суперечливими положеннями, багатьма застарілими догмами і стереотипами. Це значною мірою позбавляє її ознак теоретичності, принципів методологічності, критеріїв педагогічності" [6, ст. 88]. Щодо графіків і схем, то вони справді широко використовуються. Одні з них видаються простими, а інші – складними. Вони часто застосовуються для ілюстрацій і кращого розуміння економічних моделей. Більшість із аналізованих у популярних підручниках законів, принципів або моделей пояснюють тільки зв'язок між двома групами економічних чинників, які представляються у вигляді двовірних графіків. Наприклад, закон попиту і закон пропозиції показують зв'язок між ціною за одиницю продукції і обсягом попиту або обсягом пропозиції; крива виробничих можливостей показує взаємозалежність між обсягом виробництва певних продуктів в умовах обмеженості ресурсів тощо. Щодо еkleктично суперечливих положень та багатьох застарілих догм і стереотипів, то на них можна натрапити скрізь – і в "Економіксі", і в політичній економії. Однак, де їх більше? На це запитання дає відповідь саме життя.

Часто зустрічається критика "Економіксу" за те, що він на 90 % насичений американською дійсністю. Те ж саме властиве й іншим іноземним підручникам. Кожен автор намагається пов'язувати теоретичні положення з дійсністю своєї країни. І завдання наших українських вчених полягає в тому, щоб не тільки автоматично запозичити здобутки західних авторів, а творчо підійти до них і використати тільки ті, які відповідають нашим потребам.

При цьому всі аспекти зробленого в Україні у попередні роки треба оцінювати насамперед з позиції досягнутого прогресу у всьому комплексі питань, що стосуються прилучення України до теоретичних і практичних надбань сучасного цивілізованого процесу. "Еталоном при цьому повинна бути модель європейського розвитку, яка є для нас ближчою і зрозумілою. Відповідним має бути і наше бачення трансформаційних перетворень в Україні" [1, ст. 3]. Адже нові інститути суспільного життя, які утверджуються в ході реформ, не можуть формуватися на основі штучно сконструйованих стандартних стереотипів або бути тільки калькою з чужого досвіду, навіть найкращого. Тому "теза, яка весь час нав'язується нам із зовні, – щодо відсутності права на власну модель трансформаційних перетворень – не є і не може бути конструктивною" [1, ст. 5].

Однією із істотних відмінностей між "Економізмом" і політичною економією є, на думку автора, те, що у першому обґрунтована незначна (порівняно з політичною економією) кількість економічних законів, при чому деякі з них є сумнівними за своєю суттю [6, ст. 89]. Не торкаючись кількісної сторони, варто звернути увагу, що в марксистсько-ленінській політичній економії також є не менш сумнівні за своєю суттю економічні закони. Візьмемо для прикладу хоча б теорію про основні економічні закони, нібито притаманні кожному способу виробництва – закон додаткової вартості, що властивий для капіталізму, чи основний економічний закон соціалізму. Згідно з ос-

новним економічним законом капіталізму – головною метою капіталістів є привласнення додаткової вартості шляхом експлуатації трудящих. Суть основного закону соціалізму полягає в неухильному розвитку і вдосконаленні суспільного виробництва на базі вищої техніки з метою найповнішого задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб суспільства. Як реалізувалися на практиці ці закони – засвідчило саме життя.

Щодо оцінки К. Маркса, то він окремими економістами визначається "найвидатнішим ученим другого тисячоліття, й ті носії економічної думки, які не враховують цих обставин, показують свою кон'юктурність, поверховість своїх знань, відсутність наукової культури" [6, ст. 89]. Те, що К. Маркс поруч з іншими економістами (Смітом, Рікардом, Кейнсом тощо) відноситься до видатних економістів не викликає заперечень, але щодо найвидатнішого вченого другого тисячоліття то – це є, на наш погляд, значним перебільшенням. К. Маркс справді зробив чималий внесок у розвиток теорії трудової вартості, довівши її до абсолюту. Що ж стосується його теорії про диктатуру пролетаріату, абсолютне зубожіння робітничого класу в умовах капіталізму, несумісність товарного виробництва і вартісних відносин із соціалізмом, необхідності експропріаторів експропріувати, повну несумісність комунізму з приватною власністю, тотальне одержавлення економіки, гіперболізації ролі великого виробництва, розгляд класу капіталістів тільки як паразитичного класу, то ці положення, як довело саме життя, виявилися помилковими.

Отже, коли сьогодні вибирати, що взяти за основу при викладанні економічної науки студентам вищих навчальних закладів, на наше переконання, відповідь може бути однозначна – досягнення сучасної світової економічної науки, яка знайшла своє відображення передусім, у фундаментальних працях багатьох лауреатів Нобелівської премії та наукових дослідженнях ряду вітчизняних учених. Саме ця наука розвивалася разом з розвитком ринкової економіки і, разом з тим, служила теоретичною основою для формування соціально орієнтованої ринкової економіки. Зміст цієї теорії має ґрунтуватись на так званій концепції неокласичного синтезу і неокейнсіанської моделі із залученням досягнень "нових класиків" -монетаристів, прихильників "економіки пропозиції" і теорії раціональних сподівань.

Оскільки практика завжди є критерієм істини, то саме вона і остаточно довела переваги ринкової системи господарювання над централізовано плановою чи адміністративною, командною. Тому не випадково практично всі країни світу сьогодні формують, розвивають і вдосконалюють ринкову систему господарювання. Хоча остання не бездоганна, їй притаманно чимало негативних рис, зокрема циклічний характер розвитку економіки, значна диференціація доходів різних соціальних груп населення, безробіття, інфляція тощо, але для протидії цим негативним наслідкам ринкової економіки сучасна економічна теорія і практика виробили цілу низку заходів. Останні передусім, вживаються державою.

Саме те, що неспроможний належним чином здійснити ринок, має бути покладене на економічну роль держави. Тому ефективне функціонування ринкової економіки передбачає вміле поєднання ринку як саморегулюючого

механізму зі свідомим впливом суспільства в особі держави і місцевих органів влади на всю сукупність соціально-економічних відносин.

Особливе значення має усунення надмірної різниці в доходах різних соціальних груп населення. Це передусім, стосується країн перехідної економіки, зокрема України, де значно зросла різниця в оплаті праці, в пенсіях різних категорій населення, галузей народного господарства, адміністративних районів тощо. Тому сучасна економічна наука обґрунтувала необхідність формувати не просто ринкову економіку, а соціально орієнтовану ринкову економіку, в якій має поєднуватися ефективне функціонування економіки із справедливим розв'язання соціальних проблем. І теоретичною основою для побудови такої економіки може стати не марксистсько-ленінська політична економія, яка на практиці доказала свою неспроможність, а сучасні досягнення світової, в тому числі й вітчизняної економічної науки.

Література

1. **Україна: Підсумки** соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє// виступ Президента України Л.Д. Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 року. – Урядовий кур'єр, 2000, 18 листопада.
2. **Гош О.** Об'єктивні засади ціноутворення в постсоціалістичній Україні. – Економіка України, 2001, № 1, ст. 52.
3. **Економічна** енциклопедія. У трьох томах: Т.І, II (Відп. ред. С. В. Мочерний. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000-2001 рр.
4. **Макконнелл Р. П., Брю С. П.** Макроекономіка. – Львів: Просвіта, 1997.
5. **Манків, Грегорі Н.** Макроекономіка/Пер. з англ. – К: Основи, 2000.
6. **Мочерний С.** Крок від науковості до кон'юктурності. – Львів: Віче. – 2000, № 10.
7. **Павлишенко М.** Модифікація вартості товару. – Економіка України, 2001, № 7, ст. 48.
8. **Политическая** економія. – М: Политиздат, 1988.
9. **Семюелсон Пол А., Норгауз Вільям Д.** Макроекономіка. – К.: Основи, 1995.
10. **Рибалкін В.** Ринок як економічний інститут власності. – Економіка України, 2001, № 2, ст. 42.

УДК 330.8

Доц. Л.В. Рібун, канд. екон. наук – УкрДЛТУ

ПРО СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ ПРЕДМЕТУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Розглядається проблема зростаючого навантаження сучасного виробництва на оточуюче середовище та її відображення в економічній науці і, зокрема, економічній теорії. Автор обґрунтовує необхідність більш широкого трактування предмету економічної теорії, саме з урахуванням екологічного аспекту сучасного виробництва, необхідності інтеграції наукових досліджень з метою вироблення ефективної ресурсозберігаючої, в тому числі природозберігаючої, концепції економічного зростання національної економіки.

Ключові слова: ресурсозбереження, екологізація, раціональне природокористування, економічна теорія.